

УДК: [94(477):364.272] "18/19"

СТРЕМЕЦЬКА В.О.

Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили

Стремецька Вікторія Олександрівна (1974 р.н.). Закінчила з відзнакою історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту в 1996 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи МДГУ імені Петра Могили. Має більше 25 наукових публікацій. Основний напрямок наукових досліджень – *історія соціальної роботи в Україні*.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ БОРТЬБИ З АЛКОГОЛІЗМОМ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті представлено погляди дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. на проблему алкоголізму. Висвітлюються точки зору різних авторів на причини цього явища, обсяги його розповсюдження серед різних верств населення, вплив на організм людини, засоби боротьби з ним. Представлена вироблена у той час класифікація соціального алкоголізму. Показано ставлення до проблеми дитячого алкоголізму. Автор вважає надбання дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. дуже цінними та корисними в практиці боротьби з алкоголізмом сьогодні.

In the article the opinions of researchers of the end of the XIXth – the beginning of the XXth centuries on the problem of alcoholism are represented. Different points of view on the reasons of the phenomenon, amounts of its expanding, its influence on person's body, measures of fighting with it are shown. Classification of social alcoholism made in that time is represented. Attitude to the problem of children's alcoholism is shown. The author thinks the achievements of the researchers of the end of the XIXth – the beginning of the XXth centuries are very valuable and useful in the process of liquidation of alcoholism today.

Проблема алкоголізму є надзвичайно актуальною сьогодні. Це явище глобального масштабу. За даними ВООЗ у світі в 1997 р. нараховувалося 120 млн. хворих на алкоголізм [1]. В Україні за офіційними даними в 2004 р. хворіло на нього 700 тис. чол. (за неофіційною статистикою – вдвічі більше), з яких 86 % – особи працездатного віку. Кожен десятий мешканець країни потерпає від пивного алкоголізму, причому найбільш вразливими є підлітки й молодь [2]. Усе це негативно впливає на стан фізичного та психічного здоров'я населення, зокрема дітей. Робота по боротьбі із залежністю від алкоголю проводиться різними медичними та немедичними установами, однак

позитивного результату у цьому, як свідчать спеціалісти, домогтися дуже складно. Тому корисно було б ознайомитися з надбаннями у напрямку ліквідації алкоголізму й пияцтва у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

На жаль, безпосередньо роботам дослідників, що вивчали проблему алкоголізму на межі ХІХ-ХХ ст., сучасники не приділили достатньої уваги. Значно більше місця в сучасних працях відведено практиці боротьби з цим явищем. Слід відзначити статтю А.В. Ніколаєва, який, розглядаючи історію руху за тверезість у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., проблему дитячого алкоголізму, участь уряду в антиалкогольній діяльності, частково зупинився на поглядах

тогочасних дослідників [3]. Ю.І. Гузенко проаналізував діяльність Миколаївського Особливого комітету попечительства про народну тверезість, не торкаючись праць того періоду з проблеми [4]. Позитивним є друк уривків деяких робіт, написаних у досліджуваний період, в “Антологии социальной работы” [5], хоча обсяг поданих тут праць далеко не повний. Тому метою нашої роботи є аналіз основних моментів творів дослідників кінця XIX – початку XX ст. з питань пияцтва та алкоголізму.

У кінці XIX – на початку XX ст. алкоголізм у Російській імперії набув значних обсягів. На кожну людину щорічно припадало близько 5 пляшок чистого спирту [6]. Це було менше, ніж в інших країнах, однак напої, які вживали в Росії, були значно міцнішими; відрізнявся також спосіб вживання алкоголю: якщо на Заході пили часто й у невеликій кількості, то в Росії – рідше, але напивалися до нестями. Тому смертність від вживання алкогольних напоїв була більшою, ніж у країнах Заходу. У великих містах кількість спожитого спирту зрівнювалася із західними показниками (більше 30 пляшок на людину). Річні витрати на алкоголь дорівнювали близько 1 млрд. руб., що становило 11 % всього народного прибутку країни [7]. Вражає і кількість тогочасних питних закладів. Так, у 1889 р. у Російській імперії було більш ніж 150 тис. шинків, з них 102 тис. – у сільській місцевості. Цікаво, що церков було в 4, шкіл – у 6 разів менше [8].

Сукупність вищезазначених фактів й рух за тверезість у західних країнах спричинили неабияку увагу до явища алкоголізму в Російській імперії, появу численних праць з цієї проблеми. Питань історії, причин, сутності, наслідків, засобів по боротьбі з ним на межі XIX-XX століть торкалися дослідники різних фахів і професій, зокрема історик І. Прижов, відомий психіатр І.А. Сікорський, лікар, доктор медицини М. Шипов, учасники руху за тверезість, члени комісії з питань алкоголізму М. Нижегородцев, С. Первушин, В. Дмитрієв, О. Шилов, А. Вержбицький та багато інших. Оскільки робіт з цієї проблеми написано дуже багато, слід умовно поділити їх на групи: теоретичне вивчення алкоголізму як явища (історія, статистика щодо розповсюдження питних закладів, причини, вплив на організм людини, зв'язок з іншими небезпечними явищами); алкоголізм серед різних груп населення (робітничого класу, селянства, інтелігенції, в армії, серед священнослужителів, у різних типах шкіл); алкогольна ситуація в окремих губерніях Російської імперії, західних країнах; заходи по боротьбі з алкоголізмом [9]. Окрему групу складає література, присвячена проблемі дитячого алкоголізму, яка привертає особливу увагу [10].

Усі праці об'єднував спільний принцип: згубний вплив алкоголю не обмежується дією на конкретну особу, а відбивається негативно на всьому суспільстві (добробуті сім'ї, громади, держави), тому з ним слід боротися.

Уже в той час дослідники відокремлювали пияцтво (зловживання спиртними напоями) від алкоголізму (найвища стадія розвитку залежності, хвороба), хоча часто ці слова вживали як синоніми. Крім того, вони намагалися розробити класифікацію цих явищ. С. Первушин виділив три види масового алкоголізму (подібна класифікація наводиться ще в ряді робіт, а також у працях комісії з питань алкоголізму). Перший – столовий алкоголізм (вживання алкоголю як звичайного предмета харчування) поділяється на дві підгрупи: регулярне вживання алкоголю, нарівні з вживанням чаю, та вживання спиртного, обумовлене слабким розвитком інших потреб (наприклад, людина заробляє гроші, але не знає, куди їх витратити, тому купує спиртне). Другий вид – споживання спиртних напоїв внаслідок незадоволення оточуючою реальністю, тобто соціальний алкоголізм. Тут алкоголь виступає в якості наркотику, який допомагає людині забути про соціальні негаразди. Третій вид алкоголізму – побутовий або обрядовий, коли люди п'ють тому, що такий порядок, що це наслідок “сивої старовини” (на весіллі, похоронах, під час свят, рекрутських наборів тощо). Таким є більша частина селянського алкоголізму. Треба також пам'ятати, писав С. Первушин, що немає чистих видів алкоголізму. Наприклад, у побутовому алкоголізмі ми знайдемо елементи соціального. Нерідко також один вид алкоголізму викликає за собою інший [11].

Для соціального впливу на певне явище потрібно мати перш за все чітке уявлення про його причини. Тому слід погодитися зі словами Д.А. Дриля, одного з дослідників проблеми, що “потужний рух за тверезість досягне врешті-решт успіху, але тільки завдяки тому, що будуть досліджені та глибоко вивчені причини масового алкоголізму” [12]. Треба зазначити, що дослідники по-різному підходили до їх тлумачення. Деякі наполягали на першості спадковості, занижених моральних принципів, тобто суб'єктивний фактор мав провідне значення. С. Первушин вважав, що оскільки вживання будь-чого ґрунтується на потребі, а потреба – це певне психічне переживання, емоція, отже причина алкоголізму – це “той загальний (звичний) настрій (стан психіки людини), який звичайно має місце за певних об'єктивних умов (нужденність, погані умови життя і т.п.)” [13]. Цей настрій полягає у повній невпевненості у завтрашньому дні, відповідно виникає прагнення забути (поєднання об'єктивних і суб'єктивних мотивів. – В.С.).

І. Прижов причину пияцтва бачив у “жорстокому насадженні” його зверху заради отримання державою, поміщиками та різними торговцями величезних прибутків [14] (переважання об’єктивних причин. – В.С.). В. Дмитрієв дотримувався схожих поглядів і вважав, що головним чинником, який визначає рівень споживання алкоголю в країні, є “Пан Капітал”: “Будь-яке торжество капіталу, розповсюдження його влади на нові маси селян, які вийшли – по своїй волі чи в міру необхідності – з-під “влади землі”, відбивається на рівні вживання алкоголю на душу населення; навпаки, будь-яка зупинка в поступальному русі капіталізму, а тим більше його рух назад – навіть якщо тимчасовий, під впливом кризи – викликає застій у вживанні алкоголю, або падіння середнього рівня його вживання в країні” [15]. Комісія з питань алкоголізму, узагальнивши різні погляди, дійшла висновку: якщо йдеться про окрему особу, можна говорити про біологічні причини, але джерела масового алкоголізму є більш загальними і ширшими – це умови життя й праці мас, їх економічне, правове та культурне становище; питні звичаї та обряди; особливості виробництва, транспортування та продажу спиртних напоїв [16].

В. Дмитрієв виділяв такі закономірності споживання алкоголю: середнє вживання спиртного на душу населення в групі промислово-міського пролетаріату в кілька разів перевищує цей показник серед землеробського селянства; при переході селян-землеробів в ряди промислово-міського пролетаріату їх витрати на алкоголь зростають в більшу кількість разів, ніж зростає при цьому переході загальна сума їх прибутку; у середовищі пролетаріату відсоток витрат на алкоголь змінюється по окремих групах робітників у зворотному відношенні до суми їхнього заробітку. Навіть у межах села ті селяни, які не перервали своїх зв’язків із землею, витрачають на спиртні напої набагато менше грошей, ніж обезземелені (сільський пролетаріат та сільська торговельно-промислова буржуазія) [17]. Таким чином, чим більш тісним є зв’язок людини з землею, тим менша вірогідність потрапити у залежність (іншими словами, ймовірність захворювання на алкоголізм залежить від ступеня зайнятості людини, наявності у неї вільного часу, вміння його витрачати. – В.С.).

Дуже розповсюдженим, як зазначав М. Шипов у праці “Алкоголізм і революція”, є пияцтво серед інтелігенції, студентів вищої школи, в армії, на флоті. 11,7 % людей вчать пити саме на службі або під час навчання. Характерним є те, що пияцтво серед офіцерів майже в 30 разів перевищує відсоток алкогольних захворювань нижчих чинів [18]. Вживання алкоголю в університетах досягало тоді 60 % [19].

Досліджуючи вплив алкоголю на життя та здоров’я людей, І.А. Сікорський дійшов висновку, що “алкоголь є великим вбивцею”, оскільки від нього гине більше людських життів, ніж від інших смертей. Так, протягом 1870-1887 рр. вмерли від опою горілкою більш ніж 84 тис. осіб, тоді як, наприклад, було вбито іншими 51 тис., покінчили життя самогубством 36 тис., згоріли 16 тис. і т.д. [20]. До наслідків вживання алкоголю він відносив збільшення хворобливості населення, зростання смертності від нещасних випадків, зменшення тривалості життя. Алкоголь також негативно впливає на нащадків, які часто хворіють на ідіотизм, епілепсію. М. Шипов писав, що алкоголь знижує працездатність людини, затримує її розумовий розвиток, прискорює старіння. Докладно вплив спиртного на організм змальований у різних медичних, довідникових, популярних виданнях тих років.

Дослідники вказували на зв’язок між рівнем вжитого алкоголю та такими явищами як злочини, проституція, венеричні хвороби, самогубства. Зокрема М. Шипов писав, що алкоголь розбещує його споживачів, внаслідок чого вони більш піддатливі венеричним хворобам (ними заражуються в 70-80 % випадків у нетверезому стані) [21]. Алкоголь пов’язаний також з пристрастю до паління, карточними іграми. Крім того, зловживання спиртним є причиною порушень громадського спокою. Оскільки для п’яниць характерні піддатливість і стадність, знижений рівень дисципліни, вони легко йдуть на злочини, революції. Автор писав: “Оскільки алкоголік є бідним і лінивим, він буде легко слухати будь-яку проповідь про необхідність святкового відпочинку, восьмигодинного робочого дня; він буде охоче захищати і підтримувати проповідь про примусове відчуження власності в імутих класів. Таким чином, пиятик є одним з найкращих послідовників і пропагандистів революції, а також найкращим виконавцем революційних настанов, оскільки в алкоголіка притуплене моральне почуття і дуже розвинута жорстокість” [22] (тут чітко простежується класовий підхід. – В.С.).

Значна частка літератури з досліджуваної тематики присвячена дитячому алкоголізму. Автори праць з цієї проблеми прийшли до наступних висновків. А.І. Вержицький вважав, що головним джерелом алкоголізму дітей є сім’я, оскільки батьки часто пропонують дитині випити у свята або “заради користі для здоров’я”. Однак вони дуже помиляються, оскільки алкоголь особливо небезпечно діє як на фізичний, так і на психічний розвиток дитини. Дослідник також заперечував те, що не слід надавати дітям інформацію про алкоголь, оскільки таким чином ми нібито знайомимо її з останнім, підштовхуємо до вживання. Автор вважав, що необхідно впроваджувати спеціальні курси в школах, під час яких розповідати про шкідливість алкоголю.

Натомість М. Шипов наголошував, що такі дані повинні подаватися на кожному з предметів у вигляді спеціальних завдань. Наприклад, на математиці слід вирішувати задачі типу: “Скільки вип’є й витратить чоловік за рік, якщо він буде пити 2 чарки щоденно?”. Не слід також, на думку А. Вержбицького, йти шляхом залякування, оскільки життя покаже дитині, що чарка горілки ще нічого поганого спричинити не може. Діти повинні знати про віддалений ефект від вживання алкоголю. А оскільки боротися проти будь-чого краще разом, дослідник пропонував організувати шкільні товариства “Зоря”. Їх члени мали ігнорувати алкоголь, а справжню силу й веселощі отримувати завдяки проведенню екскурсій, різних естетичних заходів, занять спортом, підготовці наукових рефератів. Очолювати товариства мали переконані й абсолютно непитущі дорослі (вчитель, лікар або батько) [23]. О. Шилов ознайомив читачів з діяльністю Московського гуртка діячів по боротьбі зі шкільним алкоголізмом. Засновники гуртка були переконані, що боротися з дитячим пияцтвом легше, ніж з уже сформованим алкоголізмом дорослих, тому паралельно з роботою серед дітей потрібно працювати, у першу чергу, з вчителями шляхом влаштування лекцій у семінаріях. Крім того, одночасна практична робота з алкоголіками (для якої зовсім не обов’язково тримати хворого в закритому закладі) дає необхідні знання для ефективної профілактики хвороби серед дітей [24].

Щодо боротьби з алкоголізмом, то тут думки авторів достатньо різноманітні. М. Тизенгаузен зазначав, що “наскільки всі згодні з необхідністю вжити заходів з викорінення пияцтва, настільки всі різняться у виборі запропонованих заходів” [25]. Основні суперечки точилися навколо питань про суб’єкти боротьби з алкоголізмом та ступінь радикальності заходів проти нього.

М. Шипов зазначав, що боротися з пияцтвом не так легко, як може видатися на перший погляд. Він віддавав перевагу поступовим профілактичним заходам, а заборону алкоголю бачив як можливу віддалену перспективу. Серед негайних заходів він пропонував знизити градус горілки; у винних лавках розвісити об’яви про шкідливість алкоголю; заборонити вживання спиртного у вихідні та свята, під час великих скупчень народу (наприклад, ярмарків), епідемій, голоду, в розважальних закладах, Державній Думі; розширити вживання нешкідливих напоїв (квасу, чаю). У військах слід відмінити казенну порцію, заборонити розраховуватися горілкою за польові роботи, продавати її підліткам. М. Шипов пропонував також дозволити земствам та волостям забороняти у себе продаж спиртних напоїв. Слід, на його думку, організувати товариства тверезості, влаштувати лекції, здорові народні розваги, подбати про освіту

народу паралельно з антиалкогольним навчанням як дорослих, так і дітей, видавати відповідну літературу [26].

М. Тизенгаузен обґрунтував три заходи, які могли б привести до обмеження пияцтва (а не викорінення його. – В.С.). Це введення в продаж якісного пива, для чого автор радив заборонити його виготовлення в домашніх умовах та дозволити земствам відкривати пивоварні заводи; реформа питних закладів (трактири відкривати лише у тих поселеннях, де були школи, плату за право питної торгівлі використовувати на розвиток освіти); заборона продажу низькопробної продукції [27]. М. Шипов не погоджувався з такими заходами і вважав, що “проповідь поміркованості у кращому випадку не дає жодних позитивних результатів, а тільки розбещує народні маси, привчаючи їх ставитися байдуже до середніх та малих доз алкоголю... Тільки проповідь повного утримання від спиртних напоїв дає для народних мас більш або менш відчутні позитивні результати” [28].

Висувалися й пропозиції на зразок: заводити зошити на 365 сторінок, куди вносити кількість придбаної горілки (вона не мала перевищувати певної кількості на день). М. Тизенгаузен слушно зазначав, що жодними думками не слід нехтувати; було б непогано, щоб кожен висував якнайбільше ідей, тоді серед них можна буде обрати ту, яка приведе до мети (метод “мозкового штурму”. – В.С.).

Якщо попередні дослідники віддавали перевагу профілактичним діям, які мали на меті утримати від вживання спиртного якомога більшу кількість людей, або хоча б зменшити згубний вплив спиртного на організм, то автори статті “Алкоголізм як народне лихо”, розміщеної в “Народній енциклопедії”, дотримувалися однозначної позиції: “Повне припинення виготовлення і продажу алкоголю є єдиний корінний засіб для боротьби з алкоголізмом” [29].

На основі багаторічної праці комісія з питань алкоголізму узагальнила різні пропозиції та розподілила їх на дві групи: заходи “позитивного” та обмежувального характеру. До перших відносили покращання економічного, правового, громадянського, політичного становища мас, що могло б зменшити або ліквідувати джерела незадоволеності як основні причини масового алкоголізму; впровадження широкої освіти народу, у тому числі антиалкогольної шляхом організації та відповідної діяльності товариств тверезості, розповсюдження тематичної літератури; створення умов для проведення здорового дозвілля (за словами С. Первушина, небезпечні засоби ілюзій, тобто алкоголь, слід замінити безпечними – організацією розваг, гулянь, ігор на свіжому повітрі тощо [30]); сприяння виробництву та розповсюдженню напоїв, які не

містять алкоголь; відрахування 10 % від прибутку винної монополії (доки вона існуватиме) на користь освіти та боротьбу з наслідками пияцтва (амбулаторіям, притулкам для алкоголіків, організаціям, окремим особам, які проводять боротьбу з алкоголізмом). Основними заходами другої групи були боротьба з таємною торгівлею спиртними напоями; обмеження вікового контингенту, кількості місць, часу продажу алкогольних напоїв; поступове переміщення торгівлі спиртом до спеціальних установ (аптек для медичного використання та оптових складів для технічних та промислових цілей) [31]. При цьому комісія наголошувала, що означені заходи мають проводитися протягом тривалого часу, непохитно, систематично, одночасно й в усій сукупності; вони мають бути різноманітними в залежності від тих соціальних груп, по відношенню до яких застосовуються; слід виробити єдиний план державної та громадської боротьби з пияцтвом [32].

Стосовно суб'єктів, які мають очолити антиалкогольний рух, існували різні думки. М. Шипов вважав, що повинні показати приклад, перш за все, особи з високим суспільним становищем, православне духовенство та жінки. Значну роль автор відводив товариствам та попечительствам про народну тверезість, хоча наголошував, що вони мають "досить сумнівну користь", оскільки обмежені в діяльності, не мають достатніх фінансових можливостей. Так, у 1908 р. на попечительства про народну тверезість витратили 2 млн. 800 тис. руб., а слід було виділити 70 млн. руб. [33]. Однак окремі особи та товариства, на думку дослідника, можуть утримати від алкоголізму одиниці, народ буде продовжувати пити до тих пір, поки уряд байдуже ставитиметься до пияцтва. Помилки уряду суттєво гальмують процес боротьби з алкоголізмом: наприклад, у 1885 р. було знищено шинки і введено трактири і винні лавки для виносної торгівлі горілкою, тобто алкоголізм перемістився на вулицю [34].

Деякі автори прямо звинувачували уряд у небажанні боротьби з алкоголізмом, оскільки зниження вживання алкоголю значно зменшило б державні прибутки. Протилежної думки дотримувався І. Призов, який писав, що жодні репресії, заборони "зверху" не примусять народ кинути пити; це може відбутися лише з ініціативи "знизу", що довели рухи за народну

тверезість у 50-ті роки XIX ст. Отже, основними суб'єктами антиалкогольної боротьби дослідники бачили уряд та урядові попечительства про народну тверезість, органи місцевого самоврядування, священнослужителів, інтелігенцію (особливо вчителів та лікарів), жіноцтво, народні маси (товариства тверезості).

Таким чином, боротьба з алкоголізмом та пияцтвом у кінці XIX – на початку XX ст. була актуальною через великі масштаби поширення цих явищ. Це обумовило швидке збільшення літератури з проблем зловживання алкоголем. Автори праць, розглянутих вище, наполягали на тому, що алкоголізм є суспільною, а не особистою проблемою; зловживання спиртними напоями негативно відбивається на потенціалі країни. Спираючись на зарубіжні та вітчизняні статистичні дані, вони виділяли причини пияцтва, при цьому деякі з них віддавали перевагу суб'єктивному фактору (спадковість, психічний стан особи), інші – об'єктивному (рівень розвитку капіталізму).

Дослідники намагалися класифікувати досліджувані явища, виділивши окремо соціальний алкоголізм як результат незадоволення оточуючою дійсністю, відокремлювали алкоголізм від пияцтва. Вони прагнули виділити соціальні прошарки, найбільш схильні до залежності від алкоголю (промисловий пролетаріат, селяни, які втратили зв'язок із землею, армія, вища школа). Було встановлено причинно-наслідкові зв'язки між окремими факторами життя людей та алкоголізмом, а також між останнім та іншими соціально-патологічними явищами (злочинністю, проституцією тощо). Дослідники пропонували різноманітні заходи з викорінення алкоголізму, які відрізнялися ступенем радикальності: від наголосу на профілактичні дії до повної заборони виробництва та продажу алкоголю.

Автори теоретичних праць в основному підтримували практичні напрями роботи всіх суб'єктів антиалкогольної боротьби (уряду, товариств, попечительств, церкви, органів місцевого самоврядування, приватних осіб), вказуючи на проблеми в роботі останніх. Не дивлячись на певні недоліки (наприклад, недостатнє використання вітчизняних статистичних даних та ін.), автори праць кінця XIX – початку XX ст. з проблем алкоголізму не тільки всебічно дослідили тему, а й сприяли формуванню бажаних поглядів на цю соціальну патологію, активізації антиалкогольного руху.

ЛІТЕРАТУРА

1. <http://www.narkotiki.ru>
2. http://www.bbc.co.uk/ukrainian/forum/story/2004/08/040824_interactive_alcohol.shtml
3. Николаев А.В. Детский алкоголизм: постановка проблемы участниками трезвенного движения в начале XX века // <http://borbaspjntvom.narod.ru/Detsk.htm>; Николаев А.В. Деятельность обществ трезвости // <http://borbaspjntvom.narod.ru/>

- [Obwestvo.htm](#); Николаев А.В. Антиалкогольные кампании XX века в России: общие тенденции и уроки // <http://borbaspinstvo.narod.ru/Stati.htm>
4. Гузенко Ю.І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). – Миколаїв: Вид-во “Ліон”, 2006. – С. 132-139.
 5. Антология социальной работы. В 5 тт. Т. 2. Феноменология социальной патологии / Сост. М.В. Фирсов. – М.: Сварогъ-ВВФ СПТ, 1995.
 6. Народная энциклопедия. – Т. 5 (2-й п/т). – М., 1911. – С. 561.
 7. Первушин С.А. Опыт теории массового алкоголизма в связи с теорией потребностей. К вопросу о построении теории алкоголизма как массового явления. – СПб., 1912. – С. 10.
 8. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – Т. 24-А. – СПб., 1898. – С. 547.
 9. Алкоголизм и борьба с ним. Особое приложение к “Трудам” Комиссии по вопросу об алкоголизме. Под ред. М.Н. Нижегородцева. – СПб., 1909; Гвоздев С. Записки фабричного инспектора. – М., 1910; Дмитриев В.К. Алкоголизм как массовое явление в России. – М., 1911 та ін.; Сикорский И. О влиянии спиртных напитков на здоровье и нравственность населения России // Антология социальной работы. В 5 тт. Т. 2. Феноменология социальной патологии / Сост. М.В.Фирсов. – М.: Сварогъ-ВВФ СПТ, 1995. – С. 171-190; Первушин С.А. Опыт теории массового алкоголизма в связи с теорией потребностей. К вопросу о построении теории алкоголизма как массового явления. – СПб., 1912; Шипов Н.Н. Алкоголизм и революция. – СПб., 1908 та ін.
 10. Бородин Д.Н. Пьянство среди детей. – СПб., 1910; Вержбицкий А.И. Об участии школы в борьбе с алкоголизмом и об организации школьных обществ воздержания “Заря”. – СПб., 1910; Португалов В.О. Школа в борьбе с пьянством. – Одесса, 1896; Шилов А.В. Кружок деятелей по борьбе со школьным алкоголизмом в Москве. – М., 1914 та ін.
 11. Первушин С.А. Очерки по теории массового алкоголизма // Антология социальной работы. В 5 тт. Т. 2. Феноменология социальной патологии / Сост. М.В. Фирсов. – М.: Сварогъ-ВВФ СПТ, 1995. – С. 206-209.
 12. Первушин С.А. Опыт теории массового алкоголизма в связи с теорией потребностей. К вопросу о построении теории алкоголизма как массового явления. – СПб., 1912. – С. 12.
 13. Первушин С.А. Очерки по теории массового алкоголизма // Антология социальной работы. В 5 тт. Т. 2. Феноменология социальной патологии / Сост. М.В. Фирсов. – М.: Сварогъ-ВВФ СПТ, 1995. – С. 203.
 14. Прыжов И. История кабаков в России в связи с историей русского народа. – Казань, 1914. – С. 257.
 15. Дмитриев В. Критические исследования о потреблении алкоголя в России // Антология социальной работы. В 5 тт. Т. 2. Феноменология социальной патологии / Сост. М.В. Фирсов. – М.: Сварогъ-ВВФ СПТ, 1995. – С. 215.
 16. Алкоголизм и борьба с ним. Особое приложение к “Трудам” Комиссии по вопросу об алкоголизме. Под ред. М.Н. Нижегородцева. – СПб., 1909. – С. 23-25.
 17. Дмитриев В. Критические исследования о потреблении алкоголя в России // Антология социальной работы. В 5 тт. Т. 2. Феноменология социальной патологии / Сост. М.В. Фирсов. – М.: Сварогъ-ВВФ СПТ, 1995. – С. 214.
 18. Шипов Н.Н. Указ. соч. – С. 15, 20.
 19. Первушин С.А. Опыт теории массового алкоголизма в связи с теорией потребностей. К вопросу о построении теории алкоголизма как массового явления. – СПб., 1912. – С. 87.
 20. Сикорский И. Указ. соч. – С. 171.
 21. Шипов Н. Указ. соч. – С. 8.
 22. Там само. – С. 32, 34.
 23. Вержбицкий А.И. Указ. соч. – С. 20-21.
 24. Шилов О. Указ. соч. – С. 4-5.
 25. Тизенгаузен Н. Повальное пьянство и меры против него // Вестник Европы. – 1873. – С. 383.
 26. Шипов Н. Указ. соч. – С. 66-78.
 27. Тизенгаузен Н. Указ. соч. – С. 385-406.
 28. Шипов Н. Указ. соч. – С. 66-67.
 29. Народная энциклопедия. – Т. 5 (2-й п/т). – М., 1911. – С. 574.
 30. Первушин С.А. Опыт теории массового алкоголизма в связи с теорией потребностей. К вопросу о построении теории алкоголизма как массового явления. – СПб., 1912. – С. 89.
 31. Алкоголизм и борьба с ним. Особое приложение к “Трудам” Комиссии по вопросу об алкоголизме. Под ред. М.Н. Нижегородцева. – СПб., 1909. – С. 26, 28-30.
 32. Там само. – С. 8-9.
 33. Шипов Н. Указ. соч. – С. 63-64.
 34. Там само. – С. 51.